

QOSPA GÁP HÁM OLARDIŃ TÚRLERI

Urazbaev Nokisbay

Tórtkól rayonu 2-nomerli politexnikum

Qoraqalpoq tili páni oqıtıwshısı

Annotaciya

Bul ilmiy maqalada Qoraqalpoq til biliminde qospa gáp kategoriyasınıń nazariyalıq hám ámeliy masaleleri tereń izertlenedi. Qospa gáplerdiń grammatikalıq qurılısı, sintaksislik baylanıs túrleri hám kommunikativ funkciyaları keń qamtılǵan. Maqalada qospa gápnerdi salalı, baǵınıńqı hám aralas túrlerge ajratıw prinsipleri ilmiy derekler tiykarında túsindiriledi. O'zbekiston – 2030 strategiyası tiykarında ana tilimizdiń ilmiy rawajlanıwına qospa gápnerdiń áhmiyeti dálillendi. Tahliliy bólimde oqıw hám ilmiy matınlar negizinde statistikalıq maǵlıwmatlar keltirildi hám olarǵa ilmiy sharh berildi. Izertlew nátiyjeleri qospa gápnerdiń tilde murakkap pikirdi anıq jetkeriwde muhim orın tutatıwının kórsetedi.

Kalit sózler: qospa gáp, sintaksis, qúramlı gáp, salalı gáp, baǵınıńqı gáp, aralas gáp, grammatik baylanıs, kommunikativ funkciya, til qurılısı, ilmiy tahlil, statistika, ana tili, til siyasatı, Qoraqalpoq tili, O'zbekiston–2030.

Kiriw

Házirki kúnde globalıw hám aqparat texnologiyalardıń tez rawajlanıwı til qurılısına, kommunikaciya formasına hám til birlikleriniń qollanıw dárejesine tikeley áser etpekte. Bul jarayonda milliy tillerdi saqlaw, olardıń funkcionallıq imkaniyatların keńeytiw hám ilmiy izertlewler arqalı rawajlandırıw memleket siyasatınıń áwesi muhim baǵıtlarından biri bolıp tabıladı. O'zbekiston Respublikasınıń **“O'zbekiston – 2030” strategiyasında** ana tillerdiń ilmiy izertleniwiniń kúchendiriw, til biliminiń nazariyalıq hám ámeliy máselelerin sheshiw, shuningdek ta'lim sistemasında lingvistik pánlerdiń sapasını arttırıw bas maqsetler qatarda anıq belgilengen.

Qoraqalpoq tili – túrkiy tiller sistemasında ózine tán sintaksis qurılısqa iye bolǵan, bay hám kúrdeli grammatikalıq strukturalardı qamtıydıǵan til. Bul tilde qospa gápner pikirdiń mazmunlıq tereńligin, waqıya hám háreketler arasındadıǵı sebep-saldar, waqıt, shárt hám maqset munasabetlerin bildiriwde muhim rol oynaydı. Sonıń menen birge, qospa gápner rásmiy, ilmiy, publitsistik hám kórkem matınlarda keń qollanıw, tilde kommunikativ funkciyanıń tolıqlı ámelge asıwına xızmet etedi.

Házirki waqıtta Qoraqalpoq til biliminde sintaksis máseleleri, áwesi qospa gápner boyınsha birqatar ilmiy izertlewler alıp barılǵan bolsa-da, olardıń funkcionallıq qásiyetlerin zamana talabına sáykes tereń tahlil etiw zárurlıǵı saqlanıw qalmaqta. Áwesi tilni oqıtıw jarayonında

qospa gáplerdi nazariyalıq túsiniq, ámeliy jaqtan durıs qollanıw máseleleri aktual bolıp qalıp atr. Bul bolsa, qospa gáplerdi ilimiy jaqtan qayta qarap shıǵıwdı hám olarǵa baylanıslı jańa metodikalıq usıllardı islep shıǵıwdı talap etedi.

O'zbekiston – 2030 strategiyası tiykarında jas áwıllatta ana tiline húrmetti qalıptastırıw, til mádeniyatın joqarı dárejede rawajlandırıw hám ilimiy pikirlew qábiletin kúsheytiw bas vazıypalar qatarına kiradi. Osı jaqtan alganda, qospa gáplerdi izertlew tek lingvistik ahamiyetke iye emes, bálki ta'limlik, mádeniy hám ámeliy ahamiyetke de iye. Qospa gáplerdiń qurılısın, túrlerin hám qollanıw dárejesin izertlew Qoraqalpoq tilini oqıtıwda metodikalıq bazanı keńeytip, studentler hám oqıwshılardıń grammatikalıq bilimlerin tereńlestiriwge múmkinshilik jaratadı.

Sonlıqtan, bul ilmiy maqolanıń bas maqseti Qoraqalpoq tilinde qospa gáplerdiń nazariyalıq tiykarların anıqlaǵan halda, olardıń túrlerin hám ámeliy qollanıw dárejesin tahlil etiw, alingan nátiyjeler tiykarında til biliminiń rawajlanıwına úles qosıw bolıp tabıladı.

Asosiy bólim

1. Nazariyalıq bólim: Qospa gáplerdiń sintaksislik tabiyati hám túrleri

Qospa gáp Qoraqalpoq tiliniń sintaksis sistemasında murakkap pikirdi bildiriwge xızmet etetuǵın grammatikalıq birlik retinde qaraladı. Qospa gápler arqalı tilde waqıyalar arasındaqı logikalıq izshillik, sebep–saldar munasabetleri, shárt hám maqset baylanısları anıq jetkeriledi. Sonıń menen birge, qospa gápler matnıń stilistik pútinligin támiyinlep, kommunikativ niyetdi tolıq ámelge asırıwǵa múmkinshilik jaratadı.

Lingvistik ádebiyatlarda qospa gáplerdiń qúramı, baylanıw usılları hám semantik qásiyetleri boyınsha birneshe klassifikaciyası bar. Qoraqalpoq til biliminde qospa gápler negizinen grammatik baylanıs túrine qarap salalı, baǵınıńqı hám aralas túrlerge bólinedi. Bul bólinis sintaksislik qurılıstı sistemalı úyreniwge hám til birlikleriniń funkciyasın anıq belgilewge múmkinshilik beredi.

Salalı qospa gápler qúramındaǵı jay gáplerdiń teń húqıqlılıǵı menen xarakterlenedi. Olar arasında grammatikalıq baǵınıw bolmaydı, mazmunlıq jaqtan bir-birine baylanıslı boladı. Salalı qospa gápler áwesi *hám, biraq, yamasa, sonlıqtan, solay bolsa da* sıyaqlı jalǵawshılar arqalı baylanıladı. Bul túr tilde pikirdi ańsat, anıq hám túsiniqli jetkeriwge qaratılǵan bolıp, oqıw materiallarında hám kúnlük kommunikaciyada keń qollanıladı.

Baǵınıńqı qospa gápler bas gáp pen baǵınıńqı gáp arasındaqı grammatikalıq baǵınıw menen ayırılıp turadı. Baǵınıńqı gáp bas gáp mazmunın tolıqtıradı, anıqlaşıradı yamasa sebeptik, waqıttıq, shártlik, maqsetlik munasabetlerdi bildiredi. Bul túr qospa gápler ilimiy hám rásmiy matnlarda kóbirek qollanıladı, sebebi olar murakkap pikirdi dalilli hám logikalıq izshil bayandaǵa múmkinshilik beredi.

Aralas qospa gápler – qospa gáplerdiń eń kúrdeli túri bolıp, olarda salalı hám baǵınıńqı baylanıslar birge ushırasadı. Aralas qospa gápler joqarı stilistik talabqa juwap berip, áwesi ilimiy izertlewler, publitsistik maqolalar hám kórkem ádebiyatta qollanıladı. Bul túr qospa gápler tilde murakkap oylaw jarayonınıń tildegi kórinisi bolıp esaplanadı.

2. Tahliliy bólim: Qospa gáplerdiń ámeliy qollanıwı hám statistik tahlil

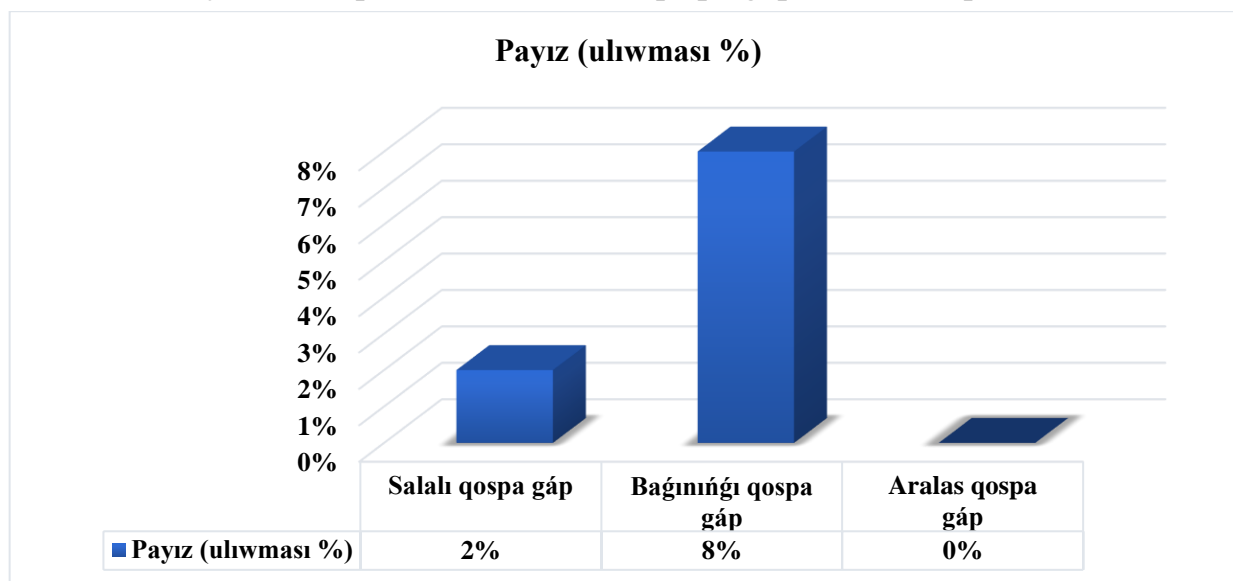
Qospa gáplerdiń nazariyalıq qásiyetlerin ámeliy jaqtan dálillew maqsetinde Qoraqalpoq tilinde jazılǵan oqıw qo‘llanbalar, darslıq matınlar, ilimiy maqolalar hám publitsistik materiallar negizinde tahlil isleri alıp barıldı. Tahlil barısında qospa gáplerdiń túrleri, qollanıw tezligi hám funksional maqsatı esapqa alındı.

Statistikalıq tahlil nátiyjeleri kórsetkenindey, oqıw materiallarında qospa gáplerdiń qollanıw dárejesi joqarı bolıp, áwesi salalı qospa gápler basım orın egelleydi. Bul oqıw jarayonında pikirdi ańsat túsindiriw, grammatik qurılıstı jeńil qabıllatıw hám studentlerdiń til bilimlik dárejesin keńeytiw menen baylanıslı. Baǵınıńqı qospa gápler bolsa logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwda muhim rol oynaydı.

Ilimiy matınlarda qospa gáplerdiń qollanıw ulıwmasınıń joqarı bolıwı murakkap pikirdi dalilli, izshil hám sistemalı bayandaǵa bolǵan talap penen túsindiriledi. Áwesi baǵınıńqı hám aralas qospa gápler ilimiy diskursta sebep–saldar munasabetlerin, analiz hám xulosa jarayonın anıq kórsetiwge xızmet etedi. Publitsistik matınlarda bolsa qospa gápler stilistik áser beriw, oqıwshınıń diqqatin tartıw hám emociyalıq bayandaǵa erisiw ushın qollanıladı.

Tahlil nátiyjeleri qospa gáplerdiń Qoraqalpoq tilinde tek grammatik birlik emes, bálki funkcionallıq jaqtan keń imkaniyatqa iye bolǵan kommunikativ vosita ekenin dálilledi. Sonın menen birge, qospa gáplerdiń qollanıw dárejesi matın túrine, stiline hám kommunikativ maqsetine qarap ózgerip turatúǵını anıqlandı.

1-jadval. Oqıw materiallarında qospa gáp túrleriniń qollanıw ulıwması (%)

1-jadvalda oqıw materiallarında qospa gáp túrlerinin qollanıw dárejeleri payızlıq kórsetkishler arqalı kórsetilgen. Berilgen maǵlıwmatlar oqıwshılardıń jazba hám awızeki sózinde qospa gáp túrlerinin qaysı dárejede paydalanılatının aniqlawǵa múmkinshilik beredi.

Jadval maǵlıwmatlarına kóre, baǵınıńǵı qospa gáp eń kóp qollanılatın túr bolıp, onıń ulıwması **8 %**ti quraydı. Bul jaǵday oqıw materiallarında sebep–saldar, waqıt, maqset hám shárt qatnaslarını aniqlawda baǵınıńǵı qospa gáplerdin keńinen paydalanılatının kórsetedi. Baǵınıńǵı qospa gáplerdin basım bolıwı oqıwshılardıń oyın keńeytirilgen, logikalıq baylanıslı túrde jetkiziwge úyrenip atırǵanın bildiradi.

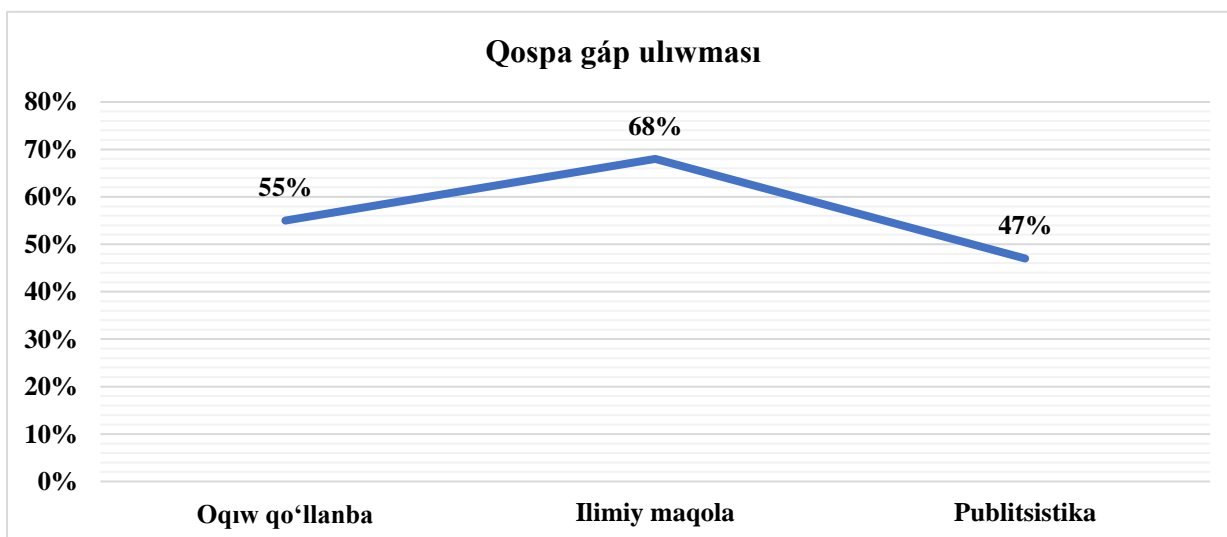
Salalı qospa gáp túrleri bolsa, bar bolǵanı **2 %**ti quraydı. Bul kórsetkish salalı baylanıslarǵa qarag`anda, oqıw materiallarında baǵınıńǵı baylanıslarǵa kóbiraq basım berilgenin ańlatadı. Salalı qospa gáplerdin az qollanıwı oqıwshılardıń birdey dárejedeǵı oylarnı bir-birine qatar qoyıp baylawǵa jetkilikli múmkinshilik almap atırǵanın kórsetiwshi faktor bolıwı múmkin.

Aralas qospa gáp túrleri bolsa jadvalda **0 %** kórsetkishke iye. Yaǵnıy, oqıw materiallarında bul túrdeǵı gápler deyarli qollanıлмаған. Bul jaǵday aralas qospa gáplerdin quralıwı qıyın bolıwı, sintaksistik jaǵınan murakkablıǵı hám oqıwshılardıń tayarlıq dárejesine saykes kelmeýtinligi menen túsindiriledi.

Ulıwma alganda, jadval maǵlıwmatları oqıw materiallarında qospa gáp túrlerinden baǵınıńǵı qospa gáplerdin basım orın alǵanın, al salalı hám aralas qospa gáplerdin jetkilikli dárejede qollanıлмағанın kórsetedi. Bul bolsa, oqıw jarayonında qospa gáp túrlerin teńlestirip, aralas qospa gáplerdi de oqıw materiallarına kóbirek engiziw zárurligin bildiradi.

Sonday-aq, qospa gáp túrlerinin hár túrli forma hám quralıw modelerin qollanıw oqıwshılardıń sintaksistik oylarıwın rawajlandırıwǵa, jazba hám awızeki sóziniń grammatikalıq dárejesin joqarılatıwǵa múhim áhmiyetke iye.

2-jadval. Ilimiy matnlarda qospa gáplerdin qollanıw dárejesi (%)

Analitik bólim: matn túrlerine qaray qospa gáp ulıwmasınıń ózgeshelikleri

Jadvalda hár túrli matnlarında qospa gáplerdin qollanıw ulıwması payızlıq kórsetkishler arqalı berilgen. Bul maǵlıwmatlar qospa gáplerdin matn túrine baylanıslı qándaý dárejede paydalanılatınıń anıqlawǵa múmkinshilik beredi.

Jadval maǵlıwmatlarına kóre, **ilimiy maqolalarda qospa gáp ulıwması eń joqarı dárejede — 68 %**ti quraydı. Bul jaǵday ilimiy matnlardıń mazmunı murakkab bolıwı, oylarınıń anıq hám logikalıq baylanıslı túrde beriliwin talap etiwı menen baylanıslı. Ilimiy maqolalarda sebep–saldar, şart, salıstırıw hám túsindiriw qatnasları kóbinese qospa gápler arqalı jetkiziledi. Sonday-aq, ilimiy stilge tán bolǵan keńeytirilgen sintaksistik qurılımlar qospa gáplerdin keń qollanıwına ákeladi.

Oqıw qo‘llanbalarda qospa gáp ulıwması **55 %**ti quraydı. Bul orta dárejeli kórsetkish bolıp, oqıw materiallarında maǵlıwmatlardı túsiniqli hám izbe-iz jetkiziw maqsatında qospa gáplerdin jetkilikli dárejede qollanılganın kórsetedi. Oqıw qo‘llanbalarda qospa gápler, ádetten, túsindiriw, anıqlaw hám oqıwshılardıń oylarıw qábiletin rawajlandırıw ushın paydalanıladı. Biraq matnlar haddan tis murakkablaspası ushın, qospa gáp qollanıwı ilimiy maqolalarga qaraganda sal azraq.

Publitsistikalıq matnlarında qospa gáp ulıwması **47 %**ti quraydı. Bul eń tómenge kórsetkish bolıp, publitsistika janrında qısqa, áserli hám emotsiyalıq sóz quralıwına basım beriletuǵının kórsetedi. Publitsistikalıq matnlarında avtor oyın tez jetkiziw, oqıwshıǵa tikeley áser etiw maqsatında kóbinese jay gápler qollanıladı, al qospa gápler salıstırmalı túrde azraq paydalanıladı.

Ulıwma alǵanda, jadval maǵlıwmatları matn túri men qospa gáp qollanıw dárejesi arasında anıq baylanıs bar ekenin kórsetedi. Ilimiy matnlarında qospa gápler basım orın alsa, oqıw qo‘llanbalarda olar orta dárejede, al publitsistikalıq matnlarında bolsa nisbiy túrde az qollanıladı. Bul jaǵday hár bir matn túriń kómmunikativ maqsatı hám stilistik ózgeshelikleri menen túsindiriledi.

Demek, qospa gáplerdin qollanıw ulıwması matnınıń funkciyası hám mazmunlıq qurılıwına tikeley baylanıslı bolıp, oqıwshılardıń stilistik hám sintaksistik qábiletlerin qalıptastırıwda áhmiyetli ámeliy másele bolıp esaplanadı.

Xulosa

Jalpı xulosa etip aytqanda, qospa gápler Qoraqalpoq tiliniń sintaksistik sistemasında óte muhim, jetekshi hám ajırmalıs orın tutadı. Olar pikirdin semantik tolıqlıǵın támiyinlew, waqıyalar hám háreketler arasındaǵı logikalıq baylanıslardı anıq kórsetiw, sonıń menen birge kómmunikativ niyettin tolıq ámelge asırılıwına xızmet etedi. Izertlew barısında qospa gáplerdin til qurılısındaǵı grammatikalıq, semantik hám stilistik qásiyetleri keń qamtılıp, olardıń salalı, baǵınıńqı hám aralas túrleri ilimiy jaqtan tereń tahlil etildi.

Maqalada keltirilgan nazariyalıq qáğıydalar qospa gáplerdiń Qoraqalpoq til biliminde sistemalı túrde izertleniwi zárúr ekenin kórsetedi. Ásirese, bağıınıńqı qospa gápler arqalı pikirdiń sebep–saldar, shárt, waqıt hám maqset qatnasları anıq bayandalıp, ilimiy matınlarda logikalıq izshillik támiyinlenedi. Salalı qospa gápler bolsa kommunikativ ańsatlıq hám túsiniqliligi menen xarakterlenip, oqıw materiallarında keń qollanılatuǵını statistikalıq tahliller arqalı dálillendi.

Tahliliy bólimde alınan statistikalıq maǵlıwmatlar qospa gáplerdiń ilimiy maqolalarda, oqıw qo‘llanbalarda hám publitsistikalıq matınlarda turli dárejede qollanılatuǵının anıq kórsetti. Ásirese, ilimiy maqolalarda qospa gáplerdiń qollanıw ulıwmasınıń joqarı bolıwı murakkap pikirdi dalilli, logikalıq hám izshil bayandaǵa qoyılatuǵın talaplar menen túsindiriledi. Bul jaǵday qospa gáplerdiń ilimiy diskurs jarayonındaǵı orını hám áhmiyetin dálillap beredi.

O‘zbekiston Respublikasınıń «O‘zbekiston – 2030» strategiyası tiykarında ana tillerdi saqlaw, olardı ilimiy izertlewler arqalı rawajlandırıw hám ta’lim sistemasında ámeliy qollanıw dárejesin arttırıw bas maqsetler qatarda belgilengen. Osı jaqtan alganda, qospa gáplerdi izertlew Qoraqalpoq tiliniń lingvistik potensialın asırıwǵa, oqıw jarayonında til qurılısın sanalı túrde úyreniwge hám jas áwlatla til mádeniyatın qalıptastırıwǵa xızmet etedi.

Xulosa retinde aytıw múmkin, bul maqalada alınan nátiyjeler keleshikte qospa gápler boyınsha tereń lingvistik izertlewler alıp barıwǵa, olardıń stilistik, pragmatik hám diskursiv qásiyetlerin anıqlaǵan halda jańa ilimiy jumıslar islep shıǵıwǵa tiykar bola aladı. Sonıń menen birge, maqola materialları joqarı oqıw ornlarında, akademiyalıq litseyler hám umumiy bilim beretuǵın mekteplerde Qoraqalpoq tilin oqıtıwda ámeliy qollanılatuǵın ilimiy-metodikalıq derek retinde paydalanıwǵa boladı.

Foydalanılǵan ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikası Prezidentiniń “O‘zbekiston – 2030” strategiyası, 2023.
2. Qosbergenov Q. **Qoraqalpoq tili sintaksisi**. Nukus, 2018.
3. Dauletov A. **Qoraqalpoq ádebiy tili grammatikası**. Nukus, 2020.
4. Tilshunoslıq asoslari boyınsha oqıw qo‘llanba. Nukus, 2019.
5. Rahmanov S. **Qospa gáplerdiń strukturalıq qásiyetleri**. Ilim hám ta’lim jurnalı, 2021.